

דת ומדינה

בהגות היהודית במאה העשרים

עורך: אביעזר רביצקי

המכון הישראלי לדמוקרטיה

הרהורים על דת ישראל במדינה דמוקרטית*

מנחם קלנר¹

א. פתח דבר

נדמה כי דנו עד לזרא בשאלה אם מדינת ישראל היא מדינה דמוקרטית ויהודית כאחת. היא הייתה נושאם של אין-ספור סימפוזיונים, ספרים, ראיונות ומאמרים בעיתונות.² ובכל זאת, ייתכן שעדיין עלינו לתור אחר דרכים נאותות לגשת לשאלה זו.

כל תשובה תהיה בוודאי תלויה בשאלה למה מתכוונים במילה "דמוקרטית" ולמה מתכוונים במילה "יהודית". בעניין דמוקרטיה עלינו לערוך שתי הבחנות. ראשית, אפשר להבין את המושג במונחים של הליכים דמוקרטיים, ואפשר להבינו במונחים של אידאלים דמוקרטיים. השניים אינם בהכרח חופפים. המחלוקת בעניין המחאה בנוגע לזכויות אדם בארצות הברית בשנות השישים ובעניין הפעילות נגד מלחמת וייטנאם בשנות השבעים נסבה במידה רבה סביב השאלה איזה מהם להעדיף כאשר הם נתונים בעימות אמתי או מדומה. ההיסטוריה לימדה אותנו שהליכים דמוקרטיים עלולים להביא לתוצאות העומדות בניגוד משוע לאידאלים דמוקרטיים, ולהפך – שאותם אידאלים דמוקרטיים עלולים להיות הרי אסון, אם לא יוכפפו להליכים דמוקרטיים.³

כמו כן עלינו להבחין בין מה שנהוג לכנות בטעות "דמוקרטיה ליברלית" לבין מה שמכונה "דמוקרטיה לאומית". המושג "דמוקרטיה ליברלית" מעורפל מדי, יוצר בלבול בסוגיות שעל הפרק ומסתיר את סדר היום האמתי של רבים המציגים את עצמם כתומכי הדמוקרטיה (אחרי ככלות הכול, הנוקטים עמדות שמרניות בנושאים חברתיים שונאים כל דבר המכונה "ליברלי", ובכל זאת הם לרוב תומכים ב"דמוקרטיה ליברלית"). אני מעדיף את המושג "דמוקרטיה קיצונית" או "דמוקרטיה אטומיסטית", וארחיב עליהם את הדיבור בהמשך. לעומת תפיסה זו של דמוקרטיה, ניצבת התפיסה של דמוקרטיה "לאומית" או "אתנית".

* תרגם מאנגלית: יאיר צורן

בדמוקרטיה לאומית תפקידה של המדינה – המגלמת את השאיפות המשותפות לקבוצה לאומית ונותנת להן קול – הוא מוכר, נורמטיבי ובעל תוקף.⁴ המושג "יהודי" שימש בדיונים על אודותיו בשלושה מובנים: עם יהודי, תרבות יהודית ודת יהודית. על פי רוב, העם היהודי והדת היהודית הם הנדונים בדיונים כגון אלה, ואילו התרבות היהודית נדחת הצדה או נכללת באחד משני המובנים האחרים. אפשר לראות ביהודים עם שמימש בתולדותיו דת (יהדות) ויצר תרבות המבוססת בעיקרה על אותה הדת. עובדות היסטוריות אלו אינן מתנגשות בדרך שבה יהודים בוחרים לדבוק בשאיפותיהם הלאומיות. לפיכך ישראלים שהם חילוניים גמורים, ואין להם כל עניין וידע בענייני יהדות (האלוף עמידרור כינה אותם "גויים דוברי עברית"), הם היהודים של תקופתנו, ממש כשם שרש"י ובעלי התוספות היו היהודים של תקופתם. כנגד תפיסה זו ניצבת התפיסה שהתורה היא המגדירה יהודים כיהודים; קשה לכנות מדינה שאינה מגדירה את עצמה על פי התורה "מדינה יהודית", אף אם יש בה רוב יהודי. זו הבחנה בין מדינת היהודים לבין מדינה יהודית. מלחמות התרבות הקשות ביותר במדינת ישראל מתחוללות בין המחזיקים בשתי עמדות אלו. ברם יש גם עמדת ביניים, זו של אחד העם וממשיכיו הרוחניים, ואני עמם. לפי עמדה זו, אין לקבוע את אופייה היהודי של מדינת ישראל במונחים אתניים בלבד או במונחים דתיים ספציפיים, אלא במונחים תרבותיים.

ברצוני להציג את מסקנותי כבר בהתחלה: על מצדדי הדמוקרטיה האטומיסטית לדבוק באומץ בהשקפותיהם ולחבור לקוראים למדינת ישראל להפוך למדינת כל אזרחיה. המחזיקים בתפיסה כזאת צריכים לדחות את אופייה היהודי-ציוני של המדינה. רבים מן הכותבים על סוגיה זו, יהדות ודמוקרטיה במדינת ישראל, אינם מעלים בדעתם שבמידה רבה זה מקור הבלבול בתחום. הגדרת הדמוקרטיה במונחים של הליכים בלבד מביאה לידי תפיסה חיוורת של דמוקרטיה, והיא עשויה להיות הרת אסון. יתר על כן, היהדות פוגשת בדמוקרטיה במישור הרעיוני ולא במישור התהליך.

הגדרת אופייה היהודי של המדינה במונחים דתיים אורתודוקסיים אינה מאפשרת למדינה להיות דמוקרטית אלא רק להתנהל על פי הליך דמוקרטי. כמו הנצרות והאיסלאם, גם היהדות מבוססת על התגלות ולא על שלטון העם. אך אין להבין מזה שנבצר מיהודים דתיים להכיר בערך קיומה של מדינה

המגלמת את שאיפותיהם של היהודים כעם (ולא כקהילה דתית) והמבקשת לכבד את תרבותו של העם; קל וחומר שרבים מיסודותיה שאובים מדתו. מדינת ישראל היהודית והדמוקרטית שבה אני מצדד שואפת אפוא לבטא את השאיפות המשותפות לעם ישראל (ובתוך כך לשמור בקנאות על זכויות הפרט) ולשמש כלי שבאמצעותו תוכל התרבות היהודית ההיסטורית לצמוח ולפרוח (ובתוך כך לשמור על הזכות של הכול שלא להשתתף במפעל התרבותי הזה).

ב. התנגדות

ביסוד השאלה המוצגת לעיל עומדת ההנחה שהשואל חָפֵץ שמדינת ישראל תהיה יהודית במידה ניכרת ודמוקרטית במידה ניכרת. אלא שרבים אינם שותפים להנחה זו, קרי כל מי שאינם מייחסים חשיבות לאופייה היהודי של המדינה: יהודים חרדים, הרואים במדינת ישראל כמעשה ידי הסטרא אחרא. שתי קבוצות נוקטות עמדה זו: חסידות סאטמר, המתרכזות בעיקר בשכונת וויליאמסבורג שבברוקלין, ונטורי קרתא, המתגוררים במאה שערים. חשוב להבין כי החרדים המודחים עם תפיסותיהם של חסידי סאטמר או של נטורי קרתא מעטים למדי, אך חשוב להבין גם כי על פי רוב, תפיסות אלו נחשבות בעולם החרדי חריגות, אך לא כופרניות. מכל מקום, הדוגלים בהן רואים באופייה ה"יהודי" של מדינת ישראל עלבון לתורה וניסיון לדחוק את הקץ, שהוא בבחינת חילול השם. רבים מהם רואים בשואה מענה אלוהי צודק, מתון והולם לחטאי הציונות. ברור כי דאגה לאופייה היהודי המובהק של המדינה אינה עומדת אצלם בסדר היום, שכן כל מדינה יהודית טרם ביאת המשיח היא בבחינת חטא.

בשנות החמישים כינו את עצמם כמה אינטלקטואלים ישראלים "כנענים". טענתם הייתה שההיגיון הציוני מחייב היטמעות במורח התיכון. שמירת קשרים עם יהודי העולם היא בבחינת אנומליה היסטורית המנציחה את עוינותו של העולם הערבי. הכנענים לא ייחלו למדינה יהודית אלא למדינה מורח-תיכונית.

צעירים ישראלים רבים (וגם שאינם צעירים) מרגישים שדי להם בתרבות הישראלית ובוהות הישראלית שהתפתחו בחמישים השנים האחרונות. הם אינם

מרגישים קרבה יתרה ליהודים החיים בגולה ושואפים שמדינת ישראל תהיה ישראלית, ולא יהודית.

יש יהודים ישראלים המכנים את עצמם "פוסט-ציונים". לטענתם, לאומיות ציונית אינה לגיטימית, שכן היא לאומיות של דם, ולכן אין היא מכירה בערכו המוחלט של הפרט. הם אף נוטים לראות בהקמת מדינת ישראל את נשימת אפו האחרונה של קולוניאליזם גווע. לדידם, המשך קיומה של ישראל כמדינה יהודית הוא בלתי מוסרי.

לא פלא שמעטים הערבים הישראלים החפצים לחיות במדינה יהודית. המתונים שבהם מבקשים לחיות במדינה דו-לאומית או ב"מדינת כל אזרחיה". יש גם כמובן אויבים מושבעים של המדינה, המייחלים לראות בחורבנה ובהיטמעותה בפלסטין, בירדן או בסוריה הגדולה.

לא פלא שמצדו השני של המתרס ניצבים מי שהדמוקרטיה אינה קוסמת להם כל עיקר: בעולם הדתי והחרדי יש הסוברים כי על המדינה היהודית להיות יהודית אך ורק במובן ההלכתי של המילה. לדידם, דמוקרטיה אינה ערך, אף שרובם מעדיפים משטרים דמוקרטיים בהווה מטעמי זהירות. הם מאמינים שאילו הייתה מדינת ישראל יהודית ממש, לא הייתה יכולה להיות דמוקרטית ממש, משום שאז הייתה כפופה לנורמות הלכתיות.

יש יהודים המעדיפים משטר דמוקרטי, אך סבורים שכאשר צורכי הדמוקרטיה מתנגשים בצורכי היהדות (כפי שהם מבינים אותם), צורכי היהדות קודמים.

בישראל יש כל מיני קבוצות שחבריהן מגדירים את עצמם "דמוקרטים", אך מוכנים למנוע מקבוצות אחרות לממש במלואן את זכויותיהן האזרחיות. למשל, יש המבקשים למנוע מאזרחים ערבים להשתתף במשאל עם על עתיד הגולן (אם יתקיים) או למנוע מחרדים שאינם משרתים בצבא להשתתף בבחירות. איני רוצה לשפוט אותם, אך אציין שאף שהם מכנים את עצמם "דמוקרטים", יש שיטענו נגדם שתפיסת הדמוקרטיה שלהם משובשת.

יש מגזרים רחבים בציבור שלא חוו דמוקרטיה לפני שבאו ארצה. כך הדבר בנוגע לעולים מחבר המדינות, ובעצם בנוגע לרוב רובם של העולים. אין הכוונה לומר שאנשים אלו אינם מוקירים את הדמוקרטיה, אלא שהם אינם יודעים בדיוק מהי. לעתים קרובות הם אינם מבינים בין "דמוקרטיה כלכלית"

לבין "דמוקרטיה פוליטית", וחושבים על דמוקרטיה במונחים של תהליכים בלבד, ולא של ערכים.

בתולדות המדינה היו כמה אנשי ימין קיצוני חילונים שלא הסתירו את הרגשתם שהדמוקרטיה אינה צורת שלטון אידאלית. הם היו מזוהים עם לח"י ("כנופיית שטרן") וביכרו מנהיגות ריכוזית חזקה. מקביליהם משמאל היו מי שהעדיפו את "הדיקטטורה של הפרולטריון". לא ידוע לי על מישהו התומך כיום בתפיסות אלו; אני מזכיר אותן רק כדי להשלים את התמונה ההיסטורית. בהתחשב במציאות זו, מפתיע שהדמוקרטיה הישראלית איתנה ותוססת כל כך. תנו דעתכם לסיפור זה: לאחר שנרצח יצחק רבין ז"ל, דווח ששגרירות ארצות הברית נכנסה למצב הֶכֶן מחשש שהמדינה תיקלע לתוהו ובוהו. ישראלים ששמעו על כך הופתעו, משום שלא פקפקו כלל וכלל שהעברת השלטון תתנהל כסדרה, יהיו אשר יהיו נסיבותיה הטרגיות.

ג. יהודים וערבים, יהודים ויהודים

בכל דיון ביהדות ובדמוקרטיה במדינת ישראל עלינו לעסוק בשתי שאלות: שאלת מעמדו של המיעוט הערבי במדינת ישראל והשאלה מה יהיה אופייה היהודי של המדינה, ומי אמור לקבוע אותו.

אשר לשאלה הראשונה, כל עוד מדינת ישראל שרויה במצב מלחמה עם סוריה וגרורותיה, וכל עוד הפלסטינים ממשיכים להילחם בה – קרוביהם של רבים מאזרחיה הערבים של ישראל הם אויביה המושבעים ואף לוחמים בה; לאזרחי ישראל הערבים יש בעיות זהות חמורות; רבים מאזרחיה היהודים של המדינה יביטו בהם בחשדנות; ניסיונות לשלב את אזרחי ישראל הערבים בחברה יתנפצו לנוכח בעיות "ביטחון". לעתים קרובות – אך לא תמיד – ביטחון הוא תירוץ נוח לדעה קדומה ולאפליה של ערבים.

נראה שבעיות אלו ימשיכו להתקיים בדרך כלשהי גם כאשר יושג שלום באזור. בינתיים, מאחר שהן פועל יוצא של מצב בין-לאומי שאין לנו שליטה עליו, בדעתי להתעלם במאמר זה מן "השאלה הערבית" ולהתמקד בשאלה התאורטית כיצד יהדות ודמוקרטיה יכולות (או שמא אינן יכולות) לדור בכפיפה אחת במדינת ישראל. שאלה זו הייתה מתעוררת גם אילו לא היו ערבים במדינת

ישראל, וכל אדם המחויב הן ליהדות הן לדמוקרטיה חייב להתמודד עמה. אני מבקש לתאר בקווים כלליים את דיוקנה של היהדות הדרושה לנו, אם ברצוננו לקיים מדינה דמוקרטית שהיא גם יהודית באופן משמעותי.

ד. דמוקרטיה קיצונית

אפשר לומר שהדמוקרטיה כרוכה בשוויון אזרחי מלא, שבדמוקרטיה הממשלה מתעלמת במתכוון מכל מאפייניהם של האזרחים ומתחשבת בהיותם אזרחים בלבד (לאמור, היא מתנגדת לכל העדפה לפי גזע, מין וכו'), ושבדמוקרטיה הממשלה מטפחת את כל התרבויות במידה שווה או אף לא אחת מהן.

אני מגדיר תפיסה זו של דמוקרטיה "אטומיסטית": על המדינה לנהוג באזרחיה כיחידות חסרות תכונות. כך הבינו כמה ליברלים אמריקנים את הדמוקרטיה האמריקנית: הם ציפו מן המהגרים לאמריקה לוותר על זהותם הקודמת מהר ככל האפשר ולהפוך לאמריקנים "רגילים".

כמה סימני היכר לדמוקרטיה מסוג זה: דגש באוטונומיה; הרעיון שבני אדם זכאים ואף חייבים לחוקק לעצמם את חוקיהם; ממשלות רשאיות לחוקק חוקים בהסכמת הנתונים לשלטון בלבד; דגש באינדיווידואליות; זכויות מוקנות רק לאנשים, ולא לקבוצות אתניות או תרבותיות; שוויון גמור.

דומני שצורה זו של דמוקרטיה תובעת מן הממשלה לצמצם ככל האפשר את מעורבותה בחיי האזרח. ברם נראה שבנקודה זו עמדתם של רבים מן המצדדים בדמוקרטיה אטומיסטית איננה עקיבה, שכן הם דוגלים בהתערבות ממשלתית עמוקה בסוגיות חברתיות, הרבה יותר ממה שעקרונותיהם מצדיקים.

כמו רבים אחרים, גם אני סבור שדמוקרטיה מעין זו בצורתה הקיצונית אינה משיבת רצון, משום שמשטרים דמוקרטיים מסוג זה כמעט אינם קיימים. ואולם אני מוצא שהיבט אחד של השאלה מרתק ואף מכריע: הדגש בהגדרת הדמוקרטיה על פי ערכים ולא רק על פי הליכים. אחרי ככלות הכול, אפשר לנצל לרעה הליכים דמוקרטיים בדרכים איומות, והרוב עלול להיות עריץ של המיעוט. אל לנו לשכוח שהיטלר עלה לשלטון בגרמניה בהליך דמוקרטי. לטענתי, הליכים דמוקרטיים אינם מטרה לעצמם אלא נועדו להגשים ערכים דמוקרטיים.

על מה היינו נאלצים לוותר אילו הפכה ישראל לדמוקרטיה אטומיסטית? ברי שלא הייתה עוד מדינה "יהודית", ועמה היו עוברים מן העולם ההמנון, הנוגע במימוש התקווה היהודית העתיקה, הדגל (הלקוח מן הטלית) ובו מגן דוד, המנורה, קרן קיימת לישראל, שנועדה לרכישת אדמות בעבור יהודים, הסוכנות היהודית, שתפקידה להעלות יהודים ארצה, חוק השבות, עליונותה של השפה העברית, המוציאה מתחום התרבות השלטת את מי שאינם דובריה וכל חקיקה שנועדה לקדם את הדת, את התרבות או את הלאומיות היהודית. בקיצור, מדינת ישראל לא הייתה עוד מדינה יהודית, וכך מדינת ישראל לא הייתה עוד מדינת היהודים בעבור היהודים, הקשורה בקשר מהותי להיסטוריה היהודית, ממלאת תפקיד מרכזי בעיצוב עתידה של היהדות, מקום שבו יש קדימות לתרבות היהודית ומקום להנצחת השואה.

לשון אחר, כך יתחולל במדינת ישראל תהליך שלילת הציונות. ראוי לציין שהציונות מייצגת דברים רבים, ובהם רעיון ה"נורמליזציה", שלפיו יהפכו אזרחי ישראל ל"ישראלים" או ל"פוסט-יהודים", או הרעיון לעצב בישראל "יהודי חדש" ו"יהדות חדשה". תפיסתם של מי שאני מכנה כאן "חסידי הדמוקרטיה הקיצונית או האטומיסטית" (או כפי שהם מכונים לא פעם "הפוסט-ציונים"), דוחה את הציונות על שתי צורותיה.

אלה כמה מן השינויים המתחייבים, אילו הפכה ישראל לדמוקרטיה "אטומיסטית" קיצונית. ובעצם, בוודאי היה צריך להחליף את השם "ישראל" בשם עתיק כלשהו, כגון כנען, פיניקיה, פלשת או מקבילו המודרני, פלסטין. יהודים דתיים רבים סבורים שזו מדינת ישראל שהחילונים חפצים בה. החילונים הציוניים מכחישים טענה זו מכול וכול, אך הפוסט-ציונים מאשרים אותה. זה השד שבו משתמשים פוליטיקאים דתיים כדי להפחיד את בוחריהם.

ה. יהדות קיצונית

תיארתי לעיל גרסה קיצונית של הדמוקרטיה. עתה אתאר גרסה קיצונית של היהדות כדי לנסות ולהבין מהי מדינה "יהודית" בתכלית. אפשר לראות ביהדות דת המושתתת על תרי"ג מצוות בלבד ולא על תרבות, ולראות ביהודים עם הקשור לעברו, להווה שלו ולעתידו בקשרי דת, ולא בקשרי לאום, היסטוריה,

תרבות או בקשרים אתניים. כיום יש כמה מאפיינים לגרסאות קיצוניות של יהדות מעין זו: אמונה בעליונותם המהותית של היהודים על הגויים; התבדלות חזקה, שכן עליונותם של היהודים היא מולדת; תפיסה שבני האדם אינם אלא עבדי ה', ובחירתם העיקרית היא אם לקבל מעמד זה באהבה ואם לא; צמצומה של היהדות להלכה פסוקה בלבד, לאמור כל השאלות ביהדות מתמצות בשאלות הלכתיות. את השאלות צריך להציג לרבנים, ולרבנים בלבד; הרבנים מדברים במעין השראה נבואית, בשם "דעת תורה", ודברם סופי ומוחלט בכל עניין ועניין; תאולוגיה אנטי מיימוניסטית, שלפיה ההשגחה שורה בכול, והכול מתרחש מכוח התערבותו הישירה של האל; מכאן נובע שאין חוקי טבע.

מה יהיה פרצופה של מדינה יהודית מעין זו? היא עשויה להיות מדינת הלכה, למי שאינם יהודים לא יינתנו בה זכויות כלשהן, והנוצרים (שרוב הרבנים האורתודוקסים רואים בהם עובדי עבודה זרה) לא יורשו לחיות בה כלל; כל הכנסיות ייהרסו; גויים שיורשו להישאר בתחומי המדינה (בני נח), ייערף ראשם אם יעברו על אחת משבע מצוות בני נח; את בתי המשפט יחליפו בתי דין רבניים; את הכנסת יחליפו מועצות רבנים; בחירות לא תיערכנה, ואם תיערכנה, נשים לא תוכלנה לבחור או להיבחר. בקיצור, מדינה יהודית כזאת לא תהיה דמוקרטית כלל וכלל. חילונים רבים סבורים שזו המדינה שהאורתודוקסים חפצים בה. כאן הראוי להבהיר: בהיסטוריה היהודית הארוכה מעולם לא ננקטה מדיניות כזאת, ומעולם לא קם הוגה אורתודוקסי שפוי שהציע ברצינות לממש תכנית מעין זו. זהו שד שפוליטיקאים מן השמאל שולפים מן השרוול כדי להטיל מורא על בוחריהם.

ו. דמוקרטיה מתונה

עד כה תיארתי שני דחלילים: דמוקרטיה קיצונית ויהדות קיצונית. ברצוני לנתח כל אחת ואחת מהן כדי להגיע לעמדות מתונות יותר. כפי שכבר ציינו, המילה "דמוקרטיה" יכולה לחול על הליכים או על ערכים. אחד הערכים החשובים ביותר המזוהים עם הדמוקרטיה הוא האוטונומיה האנושית: הרעיון שכל אדם יכול לחוקק חוקים לעצמו, ובעצם הוא מחויב לחוקק אותם. המושג "אוטונומיה", כפי שהתפתח במחשבה המערבית, קובע שיש לנו זכות לשלוט בחיינו, ולא זו

בלבד אלא שמכיוון שהזכות הזאת נתונה לנו, עלינו לנהוג באופן זה, שאם לא כן לא נהיה בני אדם שלמים.

משמעותה של אוטונומיה היא שבהיעדר תנאים אחרים, אין לממשלות זכות לכפות על אזרחיהן לפעול נגד רצונם. פירוש הדבר שאין לכפות על איש לקבל עליו אמונות או מנהגים מכוחה של סמכות דתית.

חשוב לציין שני דברים: א) רעיון הדמוקרטיה, כפי שהתפתח במערב, מבוסס בין השאר על אידאלים מקראיים: שוויון בפני החוק, חירות והגבלת המחוקק באמצעות החוק;⁵ ב) לפי מיטב הבנתי, היהדות מבקשת להפוך יהודים לעובדי ה' – ולא רק לעבדי ה' – ולכן היא אינה סותרת ערכים דמוקרטיים.

אני מאמין בכל לבי שבמדינה דמוקרטית, העקרונות הדמוקרטיים צריכים להתוות את ההליכים הדמוקרטיים; ההליכים הם אמצעי, לא מטרה. האם מחויבות זו לערך העליון של אידאלים דמוקרטיים עשויה להביא לסוג של אטומיזם שעליו דיברתי? כפי שאטען להלן, הדבר לא סביר. יתר על כן, התפיסה ה"אטומיסטית" אינה בת יישום: בני אדם רוצים מטבעם לחלוק את חייהם עם זולתם. כפי שציין אריסטו, איש לא יבחר לחיות בלא חברים, אפילו תתמלאנה כל שאר משאלותיו. הצורך לחלוק מתבטא אצל הכול בצורך לחלוק גורל והיסטוריה. בקיצור, האדם צריך להתרועע עם בני מינו.

הטבע האנושי הזה ניצב ביסוד הציווי המקראי "ואהבת לרעך כמוך". ציווי זה אינו מחייב יהודים לאהוב את כל בני האדם, אלא רק "רעים". לפי המסורת ההלכתית, רעים הם יהודים, אך אין פירוש הדבר שההלכה אוסרת חס וחלילה לאהוב את מי שאינם יהודים, אלא שהציווי המחייב נוגע ליהודים בינם לבין עצמם. התורה אינה מצווה על הבלתי אפשרי; קשה דיו למצוא בלבנו כוח לאהוב את אחינו היהודיים!

הפילוסופיה הפוליטית והחברתית של קהילתיות (communitarianism), הנעשית פופולרית יותר ויותר, מניחה שיש צורך במבנים חברתיים וקהילתיים שיחצצו בין המדינה לבין הפרט. היא מדגישה את חשיבותם של קהילה, של חברה אזרחית, של מידות טובות ושל עקרון החובה. היא רואה בבתי ספר מוסדות חינוך (קרי מוסדות להקניית ערכים), ולא רק הכשרה מקצועית. נדמה שהיא היא הפתרון לצחיחות של התפיסה האטומיסטית של הדמוקרטיה ולחוסר האפשרות ליישמה.

אני סבור שאנו זקוקים למודל של דמוקרטיה שבו המדינה אינה מתחשבת רק בפרט אלא גם בקבוצות אתניות ואחרות, מבטיחה להם מעמד וזכויות ומטילה עליהם חובות. לשון אחר, עלינו להכיר בזכות ההגדרה העצמית הלאומית או האתנית. כדי לעשות זאת עלינו "להעמיד פנים" שלקבוצות אתניות יש זכויות משלהן. דמוקרטיה רבות אכן פועלות כך. טענתי היא שמדינת ישראל אינה צריכה לאמץ את הדגם האנגלי או האמריקני אלא דגמים אחרים: את הדגם הבלגי, המכיר רשמית בקבוצות אתניות ורואה ביסוד האתני עיקרון חשוב בארגונה של המדינה; בלגיה מכירה בקבוצות אתניות ונותנת להן זכויות מסוימות, כגון שליטה בחינוך והקצאת משורות ציבוריות על פי חלקן באוכלוסייה; את הדגם הצרפתי, המנסה לשמר את תרבות צרפת; אפילו את הדגם של קוויבק, המגן על כל מה שהוא צרפתי מפני מתקפת התרבות האמריקנית. סוציולוגים מכנים דמוקרטיה מעין זו דמוקרטיה "אתנית" או "לאומית". נראה שהיא אופיינית לאירופה. היא אינה דמוקרטית פחות מן הדגם האנגלו-אמריקני, רק שונה ממנו.

ז. יהדות מתונה

בהנחה שמדינת ישראל יכולה להיות דמוקרטיה "אתנית" או "לאומית", כיצד ייראה בה היסוד היהודי? כדי להשיב על שאלה זו דרושות לנו כמה הבחנות. לזהות היהודית בעולם המודרני יש כמה רכיבים: דת, לאום ותרבות. בעולם הטרנס-מודרני התקיימו רכיבים אלו זה לצד זה בלי משים, בהרמוניה, בלי בעיות מיוחדות. העולם החברתי-פוליטי יציר המהפכה הצרפתית פירק את הזהות ההוליסטית היהודית לרכיביה. היהודים נקראו להשתתף בעולם הסובב אותם, אך נאמר להם שלשם כך עליהם להיות יהודיים פחות ו"אנשי העולם" יותר. על כל יהודי היה אפוא לשאול את עצמו אילו מְרְכִיבֵי זהותו היהודית הוא מבקש לשמר, ואילו הוא נכון להקריב. התשובות לשאלה זו מתארות, פחות או יותר, את מהלך ההיסטוריה היהודית הרוחנית והאינטלקטואלית במאתיים השנים האחרונות.

כיהודים אנו יכולים לבחור להיות יהודים במונחים דתיים, במונחים לאומיים או במונחים תרבותיים (ודאי ששום יהודי אינו בוחר ברכיב בלעדי אחד). גם את

מדינת ישראל אפשר להגדיר באחת משלוש הדרכים הללו. המבקשים להגדיר את יהדותה של המדינה במונחים דתיים אותודוקסיים טהורים, חפצים במדינת הלכה. הבוחרים להגדיר את יהדותה של המדינה במונחים לאומיים טהורים, סבורים שדי שיהיה בה רוב יהודי. אני מציע ללכת בשביל הזהב שהתוו אריסטו והרמב"ם, ואני טוען שיהדותה של המדינה אינה נובעת מדת או מלאום אלא מתרבות יהודית.

אני ער לעובדה שהתרבות היהודית קשורה בקשר הדוק בדת היהודית. אך אפילו את הדת אפשר לבחון במונחים של תרבות: ישראלים רבים מאזינים למוזיקה כנסייתית בכנסיות אבו-גוש ועין כרם, אך הנצרות אינה מושכת את לבם; מדוע לא יוכלו באותו האופן להשתתף באירועים הקשורים בתרבות יהודית? דוגמה אחרת: מבחינה היסטורית, התרבות הצרפתית קשורה במידה רבה בקתוליות. עם זה, הצרפתים גאים מאוד בהישגיהם התרבותיים (קתדרלות גותיות מפוארות, ציורים על נושאים דתיים, מוזיקה ליטורגית ועוד), אך הם אינם מרגישים שגאווה מחייבת אותם להחזיק באמונה קתולית או לקיים פולחן דתי. אמנם אין לנו מוזיקה יהודית גדולה (נקווה שתהיה כזאת בעתיד), אך ספרות גדולה יש ויש. מדוע בפריו ובניו הייבן מתייחסים למדרש ברצינות רבה יותר מבתל אביב?

כפי שציין פעם אברהם יהושע השל, יהודים לא הקימו קתדרלות במרחב אלא בזמן. לוח השנה הרשמי של מדינת ישראל מבוסס באופן שטחי על הלוח העברי; "באופן שטחי" מכיוון שאף על פי שכל הישראלים חוגגים את חנוכה ואת פורים, שני החגים האלה דומים להפליא לחג המולד ולליל כל הקדושים. אך יש בישראל כמה ימים קדושים ממש, ואחד מהם הוא 1 בספטמבר, יום פתיחת שנת הלימודים. מדוע שנת הלימודים כרוכה בלוח הגרגוריאני ולא בלוח העברי? במדינת ישראל שבחזונו תהיה רשות הרבים יהודית פחות בדתה ויהודית יותר בתרבותה.

כיצד תיראה ישראל שאני מתאר? כפי שהיא נראית היום, מלבד התקות של דגשים חשובים. כיום, יהודים בישראל נאלצים להגדיר את עצמם דתיים או חילונים. אחד מעמיתיי מכיר את התפילות בעל פה, מרגיש בנוח בבית הכנסת (אם כי אינו מרבה לבקר בו) ומניח תפילין מדי יום ביומו, אך אם יישאל, יאמר שהוא "חילוני", שכן בוודאי אינו דתי במובן המקובל של המילה. בישראל

שבחזונו, אדם זה לא יצטרך לבחור. אני חותר למצב שבו יהודים ישראלים אוכלים חמץ בפסח, ולא אוכלים לחם בפסח. דחייה עקרונית מודעת של נורמות ומנהגים יהודיים דתיים המושתתת על ידע, עדיפה בעיניי לאין ערוך מהתעלמות מהם מתוך בורות.

ח. הגנה

על הצעתי חולקים משני כיוונים: המבקשים כמוני להפריד דת ממדינה, אך גם סבורים – ובנקודה זו אני חולק עליהם – שאפשר לעשות זאת, רק כאשר מדינת ישראל תהיה יהודית פחות, ולמעשה דומה יותר לאמריקה; והמבקשים להדק את הקשר בין דת למדינה.

האם הקבוצה הראשונה, המבקשת שמדינת ישראל תמשיך להיות מדינה יהודית (השומרת כמובן בקפידה על זכויות המיעוטים שבה), מתכוונת למדינה שרוב אזרחיה ממוצא יהודי, או שמא למדינה שהמרחב הציבורי והתרבות הציבורית שלה קשורים בתרבות ובהיסטוריה היהודיות? בעבור ישראלים רבים, האפשרות הראשונה היא הנכונה. אך אם נמשיך לגדל דורות של יהודים ישראלים שהיסוד העיקרי בזהותם הלאומית קשור בהגנה על המדינה היהודית מפני אויביה כבימים האלה, מה יקרה כאשר נכרות ברית שלום עם האויבים? אם בנינו ותלמידינו בורים כל כך ביהדות ואינם מרגישים כל הזדהות פנימית עם תרבות יהודית מובהקת (היא יכולה לדעתי להתקיים בלי קשר לדת יהודית, אף שרבים חולקים עליי בנקודה זו, ובראשם הפילוסוף לאו שטראוס), חוששני כי בתוך חמישים שנה תתאדה המדינה היהודית-ציונית, ממש כשם שהתאדו מדינות הצלבנים לפניו, ולנכדינו נוריש מדינה רב-לאומית דמוקרטית(?) וחילונית(?) שמתנגדי הציונות מיחלים לה. אם לנקוט לשון תעקיף אצטט לסיום את ט"ס אליוט (שאינו חשוד באהבת ישראל), "זו דרכה של מדינה יהודית אל קצה, לא בקול ענות גבורה כי אם בקול ענות חלושה" מתוך **ארץ הישימון**.

בני הפלוגתא שלי כאן, רבים מהם עמיתיי וידידיי הקרובים, מבחינים בשתי אפשרויות בלבד: כפייה דתית גמורה או התנגדות לכל דבר שריח של יהדות נודף ממנו. לדעתי הם אשמים בהרס החלום הציוני לא פחות מיריביהם

האורתודוקסים, המבקשים לעגן את ההלכה בחקיקה. לדין של שתי הקבוצות, אין שبיל זהב. לדעתי, שתיהן טועות טעות מרה.

רבים מעמיתיי אומרים לי שאינם מרגישים כל צורך להעשיר את תרבותם היהודית, משום שזכו בחינוך יהודי שורשי. דברים אלו מתלווים לא פעם לאמירה שוודאי שהם אינם מתנגדים לתרבות יהודית. אני שואל אותם: אפשר שהקנו לכם זהות יהודית שורשית, וזכיתם ללמוד ממקורות יהודיים; אך מה מכל אלה הענקתם לילדיכם? בדרך כלל אתם שולחים אותם לבתי ספר תיכוניים יוקרתיים שבהם יוכשרו לעשות חיל בלימודיהם באוניברסיטה; אך בתי הספר האלה מקנים לתלמידיהם השכלה בתרבות היהודית, בערך כפי שעושה זאת בית ספר תיכון טוב באירופה או בצפון אמריקה, לאמור – לא כלום. היהודים ברחבי העולם מוטרדים בשאלה אם נכדיהם יישארו יהודים. גם אנו במדינת ישראל איננו צריכים לשקוט על שמרינו בעניין זה: ילדינו נחשפים בשלב מוקדם של חייהם לכפר הגלובלי, אך לא פעם נדמה שאין להם שום כפר משלהם. מקרה שאירע לאחרונה ממחיש זאת היטב: סטודנט למשפטים באחת האוניברסיטאות בארץ (קרי בעל נתונים מעולים לקבלה לאוניברסיטה) נשאל בשעשועון טלוויזיה מתי אומרים את תפילת "כל נדרי". הוא לא ידע להשיב על השאלה, ולא זו בלבד אלא שגם בקהל שבו היה רשאי להיעזר לא נמצא אפילו אחד שידע. עם בלי עבר הוא עם בלי עתיד, ולמצער – עם שאת עתידו יקבעו אחרים.

באשר לקבוצה השנייה של המתנגדים להשקפתי – המבקשים לעשות את ישראל דתית יותר – אציג בקיצור כמה טענות: ביהדות, המדינה והדת היו נפרדות מאז ומעולם. מעטים ערים לכך, אך מעולם לא הייתה למנהיגים הרבניים סמכות פוליטית רשמית. תמיד הייתה נהוגה "הפרדת רשויות" בדמותם של שלשה כתרמים: כתר כהונה, כתר תורה וכתר מלכות.

ההפרדה בין דת למדינה משרתת את הדת. רבנים אורתודוקסים רבים טוענים שכפייה דתית מזיקה מבחינה דתית ולא נבונה מבחינה פוליטית. הולכים ומתרבים הרבנים האורתודוקסים הבאים לידי הכרה שתפיסות לא אורתודוקסיות ואף חילוניות של היהדות אינן מעודדות התבוללות אלא דווקא בולמות אותה. הכרה זו מחלחלת באורתודוקסיה בישראל באטיות רבה יותר מבאנגליה או באמריקה, אך כאשר הדבר יקרה, יתברר שחקיקה אורתודוקסית

והוצאת התנועות הלא אורתודוקסיות אל מחוץ לחוק אינן הדרך הטובה ביותר ללחום בהתבוללות.

הדת היהודית ערה לכך שיהודי הוא בראש ובראשונה אדם, אחר כך הוא בן לעם היהודי, ורק לבסוף הוא מאמין בתורת משה (לפי הפירוש שכל קבוצה נותנת למושג הזה). זה הסדר שבו אנו מתוודעים לזהותנו, וזה סדר הדברים בתורה: כל בני האדם נבראו; עם ישראל יצר ויקה מיוחדת לבורא עולם באמצעות ברית; ובני ישראל קיבלו עליהם את היהדות במעמד הר סיני. ביטוי עקיף לגישה תלת-שלבית זו אפשר למצוא בדברי רבי עקיבא שבמסכת אבות ג, יד:

הוא היה אומר: חביב אדם שנברא בצלם. חיבה יתרה נודעת לו שנברא בצלם שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם. חביבין ישראל שנקראו בנים למקום. חיבה יתרה נודעת להם שנקראו בנים למקום שנאמר בנים אתם לה' אלהיכם. חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה. חיבה יתרה נודעת להם שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם שנאמר כי לקח טוב נתתי לכם תורת אל תעזבו.

הטקסט הזה מדבר ראשית על בריאת בני האדם, אחר כך על יצירת יחסים מיוחדים בין האל לבין העם היהודי, ולבסוף על מתן תורה. לפי התפיסה שהוצגה כאן, ארבעה מעגלים לפנינו: הרחב ביותר הוא האנושות, והוא חובק את מעגל העם היהודי; מעגל העם היהודי חובק את שני המעגלים הקטנים ביותר: את מעגל הנאמנים ליהדות כתרבות ואת מעגל הנתונים למרותה של הדת היהודית בכל גילוייה. נראה ששני המעגלים הקטנים אינם חובקים בהכרח זה את זה. יהודים רבים שומרים אמונים לתרבות היהודית, אך דוחים את אופייה הנורמטיבי של הדת היהודית מכול וכול; בוודאי יש יהודים דתיים רבים הרואים בתרבות יהודית לא דתית רעיון מופרך מעיקרו. אך גם אלה האחרונים נאלצים להודות שהיהודים הם העם הנבחר של האל, ולכל מעשיהם כישות קיבוצית חייבת להיות משמעות דתית. העם היהודי הקים את המדינה היהודית למען עצמו. כל היהודים מוצאים מכנה משותף ביניהם, כאשר טובת העם היהודי עומדת על הפרק, אף אם הם נתונים במחלוקת חריפה.

על יהודים אורתודוקסים להעדיף יהודים משכילים שאינם שומרי מצוות על פני בורים שאינם שומרי מצוות.

מה אפשר לעשות? העמדה שאני חותר אליה במאמר זה היא שמדינת ישראל יכולה להתקיים כמדינה יהודית, רק כאשר יהודים דתיים – אורתודוקסים, קונסרבטיבים ורפורמים כאחד – ישתכנעו להוציא את הדת מן המרחב הפוליטי, וכאשר יהודים חילונים ישתכנעו להכניס את התרבות היהודית למרחב הציבורי.

ט. סיכום

התוכל ישראל לשרוד כמדינה יהודית וכמדינה דמוקרטית? לדעתי, אם כל הצדדים יסיפו לדבוק בתביעות קיצוניות וימאנו לאתר בסיס משותף – היא לא תוכל לשרוד ככזו. שביל הזהב המוצע כאן, דהיינו ביטול כל כפייה דתית מחד גיסא והעמקת רישומה של התרבות היהודית בחיים הציבוריים מאידך גיסא, יסב קורת רוח רבה לאורתודוקסים, משום שרשות הרבים בישראל תהיה יהודית הרבה יותר (בתרבות אם לא בדת), וישמח גם את החילונים, משום שרשות היחיד תיעשה פרטית יותר. כל המגזרים באוכלוסייה היהודית במדינה עשויים לצאת נשכרים מהגדרת היהדות במונחי תרבות, ולא רק במונחי דת. מדינה יהודית המושתתת על יסודות אלו אינה מאיימת אפילו על תפיסה עשירה של דמוקרטיה.

כדי להגשים זאת על היהודים לאמץ את הדרך שבה נאמר הפסוק האחרון בקדיש: "עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמר אמן". על פי המסורת, צריך לצעוד שלושה צעדים אחורה בעת אמירת הפסוק. כדי לעשות שלום, על כל אחד מאתנו לסגת ולוותר על משהו הקרוב ללבנו. רק כך נוכל לקרב את האחר ללבנו.

הערות

- 1 ברצוני להודות לשמואל מורל, ללינדה ולאברהם מונטאג, לפול ריטרבנד, לחנן אלכסנדר, לברנרד אוך ובייחוד לרעייתי ג'ולן קלנר על הערותיהם המחכימות לטיטות קודמות של מאמר זה.
- 2 ראו למשל יוסי דוד (עורך), מדינת ישראל – בין יהדות לדמוקרטיה, ירושלים 2000. אביעזר רביצקי נוקט עמדות דומות אך לא זהות לעמדוטי במאמרו שבקובץ זה.
- 3 ראו M. M. Kellner, "Democracy and Civil Disobedience", *Journal of Politics* 36, 1975, pp. 899–911; את עיקר עבודתי ייחדתי למחקר ולכתיבה על פילוסופים יהודים בימי הביניים, אך נושא עבודת הדוקטור שלי הוא "Civil Disobedience in Democracy – A Philosophical Justification" (אוניברסיטת וושינגטון, 1973). אני מודה לאביעזר רביצקי על שסיפק לי הזדמנות לשוב ולבחון תחומים שהלהיבו אותי בצעירותי.
- 4 למחקרים בנושא ראו S. Smooha, "Ethnic Democracy in Israel", *Israel Studies* 2, 1997, pp. 198–241; Ya'el Tamir, *Liberal Nationalism*, Princeton 1993; רות גביוון, "המדינה היהודית – הצדקה עקרונית", *תבלת* 13 (2003), עמ' 50–88.
- 5 ראו פניה עוז-זלצברגר, "הרפובליקה המודרנית ושורשיה העבריים", *תבלת* 13 (2002), עמ' 89–130.